

Recensions bibliogràfiques

VÀRIA

DEPEYROT, Georges. *Numismatique antique et médiévale en Occident*. París: Editions Errance, 2002.

Hi ha diferents manuals sobre numismàtica, cada un amb el seu enfocament, però calia que es fes un treball com el que presentem, en el qual l'autor presenta i aprofundeix sobre les noves tècniques de recerca i assenyala els camps inexplorats en els quals caldria incidir. Així es fa una àmplia referència a la metrologia, a l'estudi dels encunyats, la tecnologia monetària, les dades aportades per l'arqueologia, les anàlisis de contingut de metall i la caracteroscòpia, per entrar en una segona part en la funció de la moneda. Dins aquest important segon apartat s'incideix en l'estudi de les troballes monetàries, les aportacions de les anàlisis d'història econòmica i la qüestió de la vehiculació de la propaganda a través de la moneda.

L'obra es complementa amb un índex glossari i una orientació bibliogràfica en la qual ja adverteix que no vol aconseguir una impossible exhaustivitat, sinó unes orientacions generals.

Llibre igualment útil a l'estudiós, que hi trobarà una posada al dia dels instruments de recerca i a l'afecionat que coneixerà així els nous camins pels quals transcorre avui l'estudi de la numismàtica.

M. Crusafont

MÓN ANTIC

BLASCO, J. M.; SÁEZ, J. A. «La ceca «libiofenice» de Sacili». 1a part: *Gaceta Numismática*, núm. 144 (2002), p. 3-16.

— «La ceca «libiofenice» de Sacili». 2a part: *Gaceta Numismática*, núm. 145 (2002), p. 35-48.

VILLARONGA, L. «Una nueva emisión monetaria de Sacili». *Homenagem a Mário Gomes Marques*. Sintra: Instituto de Sintra, 2000, p. 145-146.

L'any 2000 publicàrem una moneda inèdita de Sacili amb el tipus d'elefant, però amb la particularitat extraordinària de presentar una llegenda libiofenícia en el revers, a sobre del cavall.

L'any 2002, Blasco i Sáez publiquen un treball puntual sobre la seca de Sacili i malgrat que coneixen dos exemplars de la moneda amb el tipus d'elefant, en no veure-s'hi cap inscripció no detecten la llegenda libiofenícia presentada per nosaltres.

Però en canvi en el seu treball donen a conèixer un altre fet important de les monedes d'aquesta seca, i acaben el seu article dient «creemos que Sacili debe encuadrarse en el grupo que se ha dado en denominar libiofenice».

Efectivament la llegenda del revers de sota el cavall quasi mai visible, en algunes monedes ha estat interpretada repetidament com a OLA.F, però Blasco i Sáez veuen una llegenda d'un neopúnic decadent i en donen la seva interpretació.

Tenim, doncs, dues llegendes novament detectades, les quals són ben diferents. Cal fer l'estudi amb més materials tenint present les dues novetats esmentades, amb les emissions amb la L i que existeixen monedes sense llegenda al revers. A més caldria revisar i veure si efectivament juntament amb les emissions amb asos hi ha les de semis.

L. Villaronga

BLÁZQUEZ CERRATO, C. *Circulación monetaria en el área occidental de la península Ibérica: La moneda entorno al «Camino de la Plata»*. Montagnac, 2002, 358 p. (Archéologie et Histoire Romaine; 6)

El «Camino de la Plata» coincideix amb la via romana «iter ab Emerita Astoricam», que és la via de comunicació de tots els temps entre les zones riques en or de Tartessos i el nord oest de la Península. Els primers testimonis arqueològics provenen dels segles VII i V aC, després segueixen els de la Segona Guerra Púnica, el camí serà utilitzat com a itinerari a les campanyes lusitanes del 155-133 aC. Més tard, tindrem els testimonis de la Guerra de Sertori, de 80-72 aC.

La qualificació actual de «Camino de la Plata» es pot relacionar amb un terme àrab, i el seu caràcter militar queda documentat per l'establiment de campaments en tot el seu recorregut.

L'àrea d'aquest estudi comprèn les terres que travessen aquest camí, de sud a nord, dintre de la península Ibèrica a l'est de Portugal.

L'obra comença amb un estudi dedicat a les seques existents en l'esmentada

zona: Turreregina, Arsa, Balleia, Dipo, Brutòbriga, Tamusiens on es troben les monedes ibèriques de Tamusia, Eborā, Pax Iulia, Emerita i emissions de la zona nord oest.

En una segona part estudia en extens les troballes de monedes, amb una publicació de 130 pàgines. Distingint els tresors, les monedes procedents d'excavacions, les més nombroses les de Càceres el Viejo amb 286 exemplars. La quantitat total és molt gran, amb predomini de les monedes romanes.

Fa l'anàlisi dels tresors. Hi veiem que es confirma la hipòtesi de ser els denaris ibèrics de Sekobirikes i Turiasu batuts en temps de Sertori, perquè són els més abundants en els tresors de l'època, malgrat que les mostres no són gaire grans.

Dóna i comenta la circulació monetària en els hàbitats del «Camino de la Plata», i acaba fent l'estudi per períodes. L'anterior a l'any 195 aC conté molt poques monedes, són tant sols 34. Més nombroses són les dels altres períodes, són 149 pel de 195-133 aC. Augmentant en els següents períodes, especialment en el de romà imperial.

Acaba fent uns estudis puntuals sobre les contramarques, les moneds partides i les imitacions de Claudi. La informació sobre aquests aspectes no és gaire abundant. Les monedes contramarcades són 39, per estudiar-les en recull d'altres procedències i així per la contramarca amb el «cap d'àguila» troba que la majoria, el 85 %, procedeixen de Galícia, Portugal, Zamora i Lleó. De les monedes partides, diu que ho foren per la manca de moneda fraccionària i relaciona la seva existència amb la presència de militars. Cataloga 61 monedes partides en el «camino». Breument es refereix a les imitacions de Claudi.

A través de l'obra arriba a una anàlisi completa de la circulació monetària, establint-la per períodes, i en dona molts mapes, gràfics i taules. Trobem a faltar unes conclusions concises que donin una idea precisa dels resultats.

Es una obra monumental, de 355 pàgines, essent gran la quantitat de material recollit i estudiat, hi llueix la seva erudició, l'obra conté 1143 notes a peu de pàgina. L'esforç ha estat considerable, però els materials reunits no paguen la feina feta i els resultats de tan pregona investigació no són agraïts, ni vistosos.

L. Villaronga

DEPEYROT, G. *Le Numéraire Celtique, I, La Gaule du Sud-Est*. Wetteren: Moneta 27, 2002. 200 p. + 7 làmines.

— *Le Numéraire Celtique, II, La Gaule des monnaies à la croix*, Wetteren: Moneta, 28, 2002. 262 p. + 10 làmines.

Pel títol esperàvem un tractat de numismàtica de la Gàl·lia i ens trobem amb un repertori de monedes. Anomenar cèltiques les monedes del sud de la Gàl·lia ens sembla desencertat. Què tenen de celtes les imitacions de les dracmes de Rhode i d'Empòrion?, i les monedes amb la llegenda ibèrica de la Narbonense? i les altres?

En comptes d'un tractat ens dóna un repertori, molt extens. Les monedes han estat classificades sense cap justificació numerant-les. A cada número, o tipus, li dóna un valor, un pes i una data, sense cap comentari explicatiu. No ens podem treure del cap que anomeni *pentobole* les imitacions de les dracmes, és un invent nou, que continua la idea d'anomenar tetròbols les dracmes massaliotes lleugeres. A més, entre els pentòbols n'hi ha de 4,80 g i 3,50 g.

No entenem per que les imitacions gal·les de les dracmes de Rhode i d'Empòrion van juntes amb les monedes *à la croix*, amb les quals no tenen cap relació tipològica, metrològica ni de datació, tan sols han estat batudes en el mateix territori en èpoques diferents.

De cada tipus en dóna el repertori de monedes que és nombrosíssim, del número 73 estan relacionades 778 monedes, del 76 són 251 i del 98 són 147, creiem que les ha recollides de manera total, malgrat que no ho hem comprovat. Entre les repertoriades hi ha les de Vieille-Toulouse, les de Muret Chanbouillet i de diversos tresors francesos.

La bibliografia molt completa, malgrat que no hem sabut trobar la referent a la discussió sobre la cronologia de les monedes *à la croix lourdes* qüestió de la qual no se'n parla enlloc.

En resum un gran repertori de monedes sense un cos teòric, ni justificació del que s'afirma, ni s'hi discuteix res.

L. Villaronga

GARCÍA-BELLIDO, M. Paz; BLÁZQUEZ, C. *Diccionario de cecas y pueblos hispánicos*. Madrid: CSIC, 2001. 2 v.

Estem davant una nova visió de la numismàtica hispànica, aquest cop presentada en forma de diccionari, per ordre alfabètic de seques, al qual s'afegeix el repertori d'alguns pobles i temes.

Pretén ser una obra didàctica, més aviat creiem que és pràctica per la seva presentació en ordre alfabètic, que és la que trobem en algunes obres i en tots els catàlegs de venda. És una forma evidentment fàcil per trobar la cosa que es busca sense tenir idees prèvies i no fer ús d'un índex.

La finalitat de l'obra, diuen, va dirigida principalment als universitaris, als que comencen i aprenen, puix que fàcilment trobaran el que busquen, però no obre nous camins a la persona que hi està introduïda, especialment pel que fa al segon volum, el diccionari.

En el primer s'hi tracten els temes generals amb la presentació de punts de vista nous i originals, discutibles, dels quals molts no compartim i les autores tampoc els nostres, com diuen en el pròleg «discrepamos en muchas ocasiones», i naturalment no hi pot haver acord. Per tant, aquesta recensió hauria de ser polèmica, però no estem per discussions, i solament farem referència en algun aspecte puntual i rellevant.

Hem de ponderar la qualitat de les il·lustracions que supera a la de moltes publicacions. Donen un índex de la seva procedència a la pàgina 206, la majoria provenen de l'IVDJ, i segueixen el del nostre Corpus i de l'HSA.

Veiem les entrades del diccionari poc remarcades i el text un xic compacte.

El més important de l'obra és la gran quantitat d'informació, les autores fan gala de la seva gran erudició. La bibliografia ocupa 26 pàgines, i recull les publicacions de fins part de l'any 2000. Per la nostra part sentim no hagin pogut aprofitar la informació que donem en els volums sobre les monedes de plata de Rhode i Empòrion i la de Ripollès i Llorens sobre les monedes d'Arse Sagunt, publicades poc després d'aquella data.

Per la presentació de les emissions monetàries va seguint el nostre Corpus, però en redueix les variants, deixen, diuen, les que permeten seguir sense interrupció la història de la seca, i donen les nostres mitjanes de pes. Per les sèries amb inscripcions llatines segueixen el RPC de Ripollès i donen les seves mitjanes de pes.

Pel que fa a les emporitanes fraccionàries segueix el nostre Corpus, quan hi ha l'obra nova citada a la bibliografia, però no recollida de les monedes de plata emporitanes dels segles V i IV aC.

Ens hem adonat d'un petit lapsus a la pàgina 252 del volum II, on el revers de la moneda 1-1 és igual que el de la 2-3.

En parlar de la dracma de Gadir diuen que és un mig xéquel de 9,40 g, que no existia a la península en plata. Per nosaltres i per molts segueix el sistema emporità.

El patró metrològic importat pels cartaginesos de Sicília l'anomenen «fenicio-turdetano».

La dracma emporitana la qualifiquen de «moneda de cuenta de 4,70 que se adecuó bien al denario de 4,50». En tot cas serà a l'inrevés, puix la dracma emporitana és ben bé 80 anys anterior al denari.

En successives ocasions fan referència a la marca ibèrica XV dels bronzes d'Untikesken, hem demostrat que significa que quinze d'aquestes monedes entren en una lliura romana, és una encunyació a la talla. D'ella en diuen que quinze d'aquestes monedes equivalen a una de plata. La supervivència de la marca en emissions modernes, de cent anys després, és una simple imitació com a Neronken, i les deduccions que en fan no tenen cap valor.

Una altra discrepància la trobem quan afirmen de manera solemne i contundent que «El peso del denario ibérico nunca coincidió como sabemos, con el del denario romano». El «como sabemos» es deurà referir a elles, perquè el que tothom sap és que el denari ibèric, anomenat així per presentar la inscripció ibèrica, pesa exactament igual que el romà de la seva època. No cal donar referències, les trobareu arreu, repassant els tresors serà suficient. De pas podem dir que ignoren el nostre *Denarios y quinarios ibéricos. Estudio y catalogación*, de Barcelona, 1995.

El que més ens ha cridat l'atenció, en discrepància, és quan parlen de l'«estilo berón». Es una creació original de les autores, per nosaltres és el primer cop que ho sentim. Altres cops parlen de l'àrea «celtibèrica-berona», de «como las cecas baskunes más antiguas imitan la acuñación del grupo berón, en su estilo céltico». No existeixen monedes dels berons, aquest poble no és citat a les fonts antigues fins a temps de Sertori, no té tradició entre els pobles antics de la Península.

A l'entrada del diccionari 'Berones', fa tot de suposicions, donant les seques que «podrían ser beronas» i acaba afirmant que «el grupo berón no ha sido reconocido por la numismática». És natural, no hi ha cap evidència de la seva existència.

Vam pensar que potser es referien al grup que hem anat anomenant vascó. Per cert que no coneixen el nostre «Las emisiones monetarias con el tipo de cabeza vascona» publicat a l'homenatge a Untermann dels «amici hispanicus», l'any 1993. Però les seques del nostre grup no coincideixen amb les que en donen les autores.

També ens estranya la qualificació d'«estilo céltico», no trobem res de cèltic a les monedes de la Celtibèria.

Són molts els comentaris a fer pel que fa a la metrologia, en diverses ocasions hem donat a conèixer el nostre parer sobre aquest aspecte i ara farem breus comentaris i només insistirem en un cas, el del «sistema celtíbero berón», del qual diuen que mai se'n parla en les obres generals de numismàtica, cosa natural puix mai encunyaren moneda. Creuen que es tracta d'un sistema metrològic propi, d'origen tartèsic, que coincideix amb uns ponderals del segle IV aC de La Hoya (La Guardia, Àlaba), on el pes triple veiem que correspon a dues unces romanes i la unitat a 2/3 d'unça, tot dintre el sistema romà.

Considerant que el sistema metrològic potser decimal, es basen en un pes d'1,54 g, que anomenen unça, que és la desena part de 15,48 g. Aquesta unitat la treuen de la nostra proposta (junt amb García Garrido, *Gaceta Numismática*, núm. 38, 1987) d'un pes teòric per la unitat que és la meitat de l'as romà de 10 asos en lliura, disminuït en un 5 % pel desgast. Pes que a la realitat resulta ser de 14,36g.

Doncs bé, d'aquesta suposada unitat de 15,48 en fan servint-se d'un sistema decimal una unitat d'1,54 g que anomenen unça. Aleshores fan un escalat amb els múltiples d'aquesta unça, creant els patrons de 9 unces, de 8, de 7 i així fins a 4 unces. Afirmant que corresponen a les successives reduccions de pes en les deva-luacions de les monedes celtibèricoberones.

En resum, repetim, és tota una creació d'un sistema metrològic que anomenen «celtíbero-berón», partint d'un pes teòric donat per nosaltres i aplicant un sistema decimal creant una unça que és la desena part d'aquell pes formant una sèrie de sistemes monetaris de 10 unces, de 9 i així successivament.

Evidentment es tracta d'un sistema metrològic original i propi, però de qui? De les autores.

Més endavant parlen d'un sistema «céltico-galo», una nova especulació, puix que no existeix cap sistema d'aquest nom entre nosaltres i això de cèltic potser ni a França,

En les generalitats trobem a faltar els comentaris sobre estadística.

Al final presenten una sèrie d'apèndixs força interessants. Un glossari, una llista de magistrats, els mapes de tresors per períodes, les emissions romanes a Hispània i les seques visigodes. Segueixen uns índexs vitals.

Hi ha una llista de monedes del seu diccionari que diuen que no figuren en el nostre Corpus. Unes són lectures errònies com *biulaon*, *bikanaos*, la d'Ilipa és la nostra del tipus vulcà, altres són ploms, la de Kelin 3, és falsa, Imonio és una imitació del nord de França i així podríem continuar.

En resum, és una obra amb una gran informació, molt bona il·lustració, però és molt polèmica especialment per a nosaltres, per l'afany de dir coses noves.

L'obra, en conjunt, és una aportació valuosa a la nostra numismàtica, encara que les novetats que aporten siguin discutibles, i quant a novetats n'hi ha molt pocs.

El que reconeixem és el gran esforç que han fet per aquest treball de recopilació i les felicitem per la seva constància i tenacitat.

L. Villaronga

RIPOLLÈS, P. P. i LLORENS, M. del Mar. *Arse-Sagvntvm: Historia monetaria de la ciudad y su territorio*. Sagunt, 2002. 564 p. [Amb la col·laboració de M. Gozálbes, J. Velaza, F. Tormo, C. Aranegui i M. Crusafont]

És un gran llibre, abans de parlar del seu extraordinari contingut tenim que referir-nos al seu aspecte extern, el podríem definir en poques paraules com un *llibre de luxe, de gran luxe*. Per les seves mides, la qualitat de la il·lustració, i sobre tot la complementària agrandida i en color, per la maqueta obra no solament d'experts sinó dels que estimen el llibre, per la qualitat i la presentació dels mapes i dels gràfics, les il·lustracions, tot és de primera línia.

També excel·leix pel seu contingut, la quantitat de material que s'hi presenta i estudia és enorme, el nombre de monedes de plata il·lustrades passa de les tres-centes i les de bronze sobrepassen el miler, podem pensar que el nombre de monedes catalogades supera en molt les dues mil.

En posar-nos a redactar les línies d'aquesta recensió i voler fer-la amb tota l'estima que es mereix un treball tant complet, tant profund, fet amb el cap i el cor, creiem que l'havíem de fer comparant aquest llibre amb el nostre sobre el mateix tema escrit ara fa trenta-cinc anys, posant de relleu els avenços en materials, noves monedes, i el resultat d'usar nous mètodes.

En anar avançant en el comentari i la comparació serà inevitable que posem més relleu en els aspectes de discussió, puix que molts punts són difícils, foscos, de problemes no resolts, dels quals cadascú té la seva pròpia visió i així resultarà que el nostre discurs resultarà més crític que de lloança, la qual cosa va inclosa en la delectança amb què llegim i rellegim el llibre, i se'ns presenten tots els problemes que discutim.

Així, doncs, el que no comentem és perquè hi estem totalment d'acord i el que discutim és on podríem buscar nova llum.

La col·laboració de Carmen Aranegui tracta d'«Una ciudad singular», és una visió arqueològica que comença en la repetida menció que fan els textos antics de la ciutat de Sagunt en la seva singularitat toponímica: Arse, Zakynthon, Saiganttha, Saguntum, i no la fa creure en el desenvolupament paral·lel de dues ciutats sinó que és la història d'una població que canvia de nom per constituir una entitat que sobresurt del seu entorn.

Francisco Tormo té a càrrec el capítol «La historiografia de la ceca», en què fa gala d'erudició bibliogràfica, són 32 pàgines en què comenta les referències a les monedes de Sagunt en les obres del segle XVI i següents, no cita Untermann, s'hi il·lustren portades de llibres, pàgines, mapes i monedes només d'interès de bibliòfil, i esmerça una sola pàgina per comentar l'únic llibre que s'havia escrit sobre la moneda de Sagunt.

El tercer capítol de «Las imágenes» va a càrrec dels autors i s'hi estudien els tipus usats en les monedes. Les diverses divinitats i els seus lligams amb Arse-Saguntum, remarquem l'òbol de revers de roda i signes ibèrics KeR, que presenta els radis bifurcats a tocar del cercle que qualifiquen de «pequeño refuerzo transversal» i que relacionen amb el model de Tàrent, tanmateix en tenim un altre model més pròxim a Massàlia, amb les monedes amb cap de casc marcat per una roda i les de la llegenda *Lakydon*, que presenten els radis bifurcats. Són models del 400-350 aC que confirmen la datació proposada del 350-300 aC malgrat que hi figurin els signes ibèrics, que no apareixen a les monedes fins més tard.

Per la posició del pecten, el situen al revés de com ho férem nosaltres que ens guiarem per les estateres de Tàrent on és usat com a símbol, ho veiem a l'obra de Ravel números 93 a 155. També trobem aquesta posició en el capitell procedent de Sagunt que reproduïxen en l'obra a la pàgina 86, i el repeteixen a la 124. Per altra part, és evident que en les dracmes saguntines, on és usat com a símbol, apareix en la forma proposada pels autors.

El capítol de les inscripcions monetàries és obra de Javier Velaza, que posa de relleu l'extraordinari interès de l'epigrafia saguntina, que ve a ser com un corpus en el qual l'aspecte monetari ocupa una part important i que s'allarga des del segle III aC fins a l'I dC amb les llegendes ibèriques, llatines i gregues.

L'augment de les monedes recollides permet completar algunes lectures, que ara són segures: *arsbikisteekiar* que abans llegíem *arsagiskuekiar*, i *arseetarki-*

terter que abans llegíem *arseetarkikurkur*. En aquestes el signe ibèric *te* era llegit per *ku*.

Fa un acurat estudi lingüístic de les llegendes i dels noms dels magistrats monetaris, els quals s'han pogut completar amb l'estudi de les nombroses monedes, que es complementen.

La lectura de la llegenda grega SAG POL, moneda 412, resulta d'orientar la sigma, sembla encertada en saber amb tota seguretat que la moneda és saguntina.

Ripollès es fa càrrec del capítol «Los patrones de peso de las monedas» afirmant que Arse en batre les seves primeres monedes «no siguió ninguna referencia de peso procedente de acuñaciones externas. Las monedas de Arse están destinadas a una circulación en su territorio y por ello eligió con total autonomía el patrón de pesos». Ens semblen insòlites aquestes paraules, en l'antiguitat el patró de pes de les monedes passa d'un lloc a un altre, de la metròpoli a les colònies, i d'aquestes a noves fundacions. Per què Arse havia d'inventar el pes de les seves monedes?

En el quadre 2 de la pàgina 156, ens dóna la taula de pesos de les monedes de plata. Per al període I tenim uns divisors entorn dels 0,20, 0,40 i 0,60. Els mateixos valors els trobem a Empòrion: òbol de 0,80, tritartemorion de 0,60, hemiòbol de 0,40, tartemorion de 0,20 i hemitartemorion de 0,10.

Només cal afegir la dracma d'Arse d'un pes baix de 2,95, però la seva hemidracma pesa 1,62, que ens dóna una dracma de 3,24 similar a les altres i que ens ve a demostrar la irregularitat de la de 2,95.

Aquesta dracma de 3,24, lleugerament rebaixada correspon a la de Massàlia, que té un òbol de 0,60, i a les monedes «à la croix».

Tots els pesos queden relacionats i són coincidents, i estan en circulació a occident.

Dels paràmetres estadístics dóna la mitjana de pes i la desviació típica. Als diagrames dels intervals de confiança de la mitjana els anomena «diagrama de cajas de las monedas», creiem que és una traducció no massa encertada de la paraula anglesa *box*.

Les gràfiques que titula de *percentiles* no s'acompanyen de cap càlcul, ni es dóna cap valor dels *percentiles*, sinó tan sols és un diagrama en que es presenten els pesos de les monedes ordenats i repartits en una escala de 0-100. Nosaltres alguns cops hem presentat aquests diagrames, fins de forma abusiva en *Les monedes ibèriques de Tàrraco*, però ho férem a l'escala del nombre d'elements.

El resultat de l'ús del gràfic o diagrama per *percentiles*, és que permet descriure la distribució de les variables ordenades per la seva magnitud, en una escala 1-100, és el mateix que servir-se de l'histograma. Si les mostres comparades són coincidents en resulta una superposició de dades en el diagrama dels *percentiles*, i si no ho són, veiem els valors situats en dos nivells diferents i aleshores els diagrames no són coincidents, sinó que resultaran desplaçats.

En el bronze segueix la nostra proposta de ser anterior la sèrie del genet que la de la proa, la primera amb el valor unitat, que nosaltres proposàrem que era la meitat de l'as romà coetani. Pel que fa les monedes de la proa els autors les valoren com a una unitat i mitja, solució que ens deixa astorats, puix que no la veiem gens lògica, diríem que és un valor insòlit en el món antic. Quan tan fàcil resulta veure-hi i dir que segueix el sistema metrològic romà d'un as uncial en progressiva reducció, Ripollès afegeix que va escollir aquest sistema perquè les seves monedes des de l'inici resultaren ser compatibles amb el sistema monetari romà, naturalment que el segueixen. A més, quan en altres ocasions ha parlat de les monedes de Valentia, coetànies i del mateix sistema, i ara mateix a la pàgina 75, les anomena asos i no de valor un i mig.

Aquesta unitat, que altres han cregut que era el patró ibèric, és una meitat de l'as romà, sistema que ha estat seguit per moltes emissions de monedes ibèriques, com les de la Celtibèria, i que progressivament van reduint el seu pes seguint les reduccions de l'as romà.

Fa una sèrie de supòsits per justificar l'augment del pes en les monedes de la proa, nosaltres creiem en una circumstància política ben senzilla, un fort augment de la romanització que té lloc a principi del darrer terç del segle II aC coincidint amb la fundació de Valentia, la introducció del nom dels magistrats a les monedes de diverses seques. Per citar només un exemple tenim el cas de Sekaisa, que passa d'una unitat de l'entorn dels 14 g a l'emissió de la lleona, a l'as uncial reduït de l'emissió amb SE.

La introducció de l'as de proa es produeix quan ja no s'encunyen dracmes, perquè aleshores el denari romà és la moneda de plata utilitzada. Aquest procés de l'economia monetària d'Arse, que nosaltres anomenem de romanització, té com a resultat que es batin monedes amb el pes de l'as romà coetani que és uncial reduït, i no cal imaginar-se l'ús d'una moneda de valor un i mig.

Un altre problema transcendental és el cas dels nombrosos divisors que anomenen quarts i tenen un pes un xic superior als tres grams, en què són iguals els de la sèrie del genet i el de la proa.

En els nostres dubtes, en el nostre llibre, els assignàrem els que presenten signes ibèrics a la sèrie del genet i els altres a la de la proa. L'autor els reparteix, es pot veure en el quadre 3 de la pàgina 106, essent tots quadrants, ho són de la sèrie del genet, però pels de la proa seran quadrants no de la moneda que val un i mig sinó del valor que en representa la unitat. Puix del valor un i mig serien sisens.

A les monedes imperials es presenta el problema d'un sistema particular, el dupondi amb un pes i mòdul una mica major, però amb diferent tipologia, haurien de ser de llautó, però segons l'anàlisi no ho són. És el mateix problema que es presenta a Caesaraugusta, que vàrem estudiar, i Ripollès en el seu RPC no discuteix.

Els autors tracten, en el capítol 6, de «La manufactura de las monedas y el volumen de acuñación», i arriben a resultats prou definitius puix treballen amb

grans mostres, de nombrosos exemplars, de les quals arriben a conèixer quasi tots els encunys.

La gran abundància d'emissions i de monedes feia preveure una gran massa de moneda emesa i a la realitat veiem que els volums de les emissions és ponderat i al mateix grau d'altres seques importants.

Així, les dracmes lleugeres de Sagunt tenen 20 encunys d'anvers en front dels denaris de Kese que en tenen 31. O sigui és més important la moneda de plata emesa a Kese en una sola emissió que la de les deu emissions d'Arse.

El mateix succeeix pel bronze, la sèrie del genet, catàleg 117-138, amb 134 exemplars ha estat batuda amb 11 encunys, que queda superada per altres emissions catalanes. La sèrie de la proa, sense magistrats, del 284 al 307, amb 146 monedes ha estat batuda amb 11 encunys.

Insistim pel bronze el que ja hem dit per la plata. Aquest fet ha estat per nosaltres una gran sorpresa. O sigui, una gran seca amb moltes emissions, coneguda per nombrosíssimes monedes ha estat batuda amb pocs encunys.

Examinem ara els divisors, el quadre de la pàgina 191 correspon als números 139 a 202, són 282 monedes batudes amb 34 encunys d'anvers. Pels octaus, 203 a 266, amb 197 monedes batudes amb 32 encunys. Si passem als quarts de la sèrie de la proa, 333 a 362, són 144 monedes batudes amb 10 encunys.

Per acabar els asos de Tiberi, 425 a 510, amb 297 monedes batudes amb 41 encunys. En aquest apartat tenim les gràfiques dels enllaços dels encunys amb tot detall i precisió, números dels encunys d'anvers i de revers, nombre de monedes, detall de les emissions, que donen una informació visual total.

En posseir una gran quantitat de material i fer-ne l'estudi dels encunys ha permès als autors arribar a resultats en molts aspectes definitius.

El capítol de circulació i dispersió corre a càrrec de M. Gozalbes i Ripollès que comencen tractant dels trossos de plata recuperats, la majoria no arriben als 3 g, que daten fins a moments tardans del segle I aC. La nostra experiència és que es troben trossos només fins als tresors de la Segona Guerra Púnica.

De les monedes estudiades són poques les procedents del propi *oppidum* i nombroses les del territori. En uns quadres es poden veure la repartició de les procedències i la provenença de les monedes.

Les més antigues, de les trobades, són del tipus del tresor d'Auriol i d'Etrúria. Quant a les monedes partides, són poques, a causa de la gran abundància de divisors emesos. És gran la quantitat de monedes recuperada de temps imperials, que substituï a la indígena.

En nou preciosos mapes es distribueixen les procedències i els llocs, les quantitats, i de manera visual es pot fer càrrec de la circulació local i territorial.

Les contramarques són estudiades per Llorens, a les rares de MS, GR, SAG i LA, s'hi han d'afegir les més nombroses de DD, que representen el 82,87 % de les monedes de Tiberi.

La finalitat i el significat de les contramarques és un enigma, malgrat que en el temps en què es verificaren el seu sentit devia ser clar.

El capítol més important de l'obra és el de l'ordenació i cronològica de les emissions i és obra de Ripollès.

D'entrada, elimina algunes monedes que s'havien atribuït a Arse, així el 63 del nostre corpus pertany a Massàlia amb la llegenda MAC. Pel que fa a les dracmes del corpus 18 i 21, en fer-ne l'estudi dels encunys ha vist que el seu número 93, conegut en 19 peces, té els mateixos encunys que aquelles en què s'ha esborrat el dofi i la petxina, havent estat manipulades, i resulten per tant inexistents.

La del corpus 48, tampoc n'ha trobat cap exemplar, i no existeix la moneda donada per Gil Farrés.

Fa l'estudi per períodes, el període I arriba fins a l'any 195 aC i diu que devia començar a mitjan segle IV aC. Per aquesta data antiga no se'n té evidència, però presenta arguments per sostenir-la, entre ells la seva absència als tresors de la Segona Guerra Púnica. Les més antigues són les monedes amb la inscripció ibèrica *ker*.

Un altre argument per sostenir l'antiguitat és el pes dels tres valors amb la roda de sis radis que vincula amb el patró de pes local, la qual cosa no veiem gaire clara.

Discuteix la data de les dracmes amb el cap femení de casc corinti i en proposa una d'anterior a l'any 218 aC, nosaltres la donàrem per després del 212, basant-nos en el mateix, la seva falta en els tresors de la Segona Guerra Púnica. L'altre aspecte el metrològic, com ja hem dit, la mitjana de pes de 2,94 és baixa, però l'hemidracma amb 7 exemplars té la d'1,62, que correspon a una dracma de 3,24, com les que segueixen, números 59 a 67.

El període II comprèn del 195 al 130 aC, es caracteritza per la producció de dracmes de pes reduït. L'ordenació de les dracmes lleugeres és similar a la que fèrem, per les mateixes raons.

Per la sèrie de bronze del genet, l'anteposa a la de la proa com ja fèrem nosaltres. Més difícil és l'encaix dels divisors quarts, octaus i dotzens.

Fem un parèntesi per insistir que és molt difícil fer l'estudi dels encunys, quasi sembla impossible que els autors ho hagin pogut fer i arribar a resultats concrets i segurs, en les seves afirmacions no hi ha dubtes. Només cal examinar les monedes amb la petxina, els quarts, per veure la complexitat, és molt difícil arribar al grau de convenciment a què han arribat, el voldríem per a nosaltres.

En el període III, del 130 al 72 aC no s'encunya plata, les unitats passen del genet a la proa i es produeix una progressiva llatinització de les llegendes.

Raonen i discuteixen l'ordenació que podria semblar natural de llegendes ibèriques, després bilingües i llatines al final, però l'alteren com ho fèrem nosaltres.

Hem de fer constar que els arguments que addueixen per l'ordenació basat en la troballa de monedes no tenen massa força per tractar-se de troballes petites.

Sempre hem pensat que a començament del darrer terç del segle II aC en què hi ha diverses seques en què s'introdueixen els noms de magistrats, i així a Sagunt comença amb els magistrats ibèrics.

Ha trobat enllaços d'encunyats entre diverses sèries, però amb tot l'ordenació és difícil i la que proposa manté algunes incerteses.

El període IV, del 79 al 40/30 aC presenta les peces amb els remes visibles. Inclou emissions amb magistrats ibèrics, com *biulakos* i *balkaltur*.

L'emissió, catàleg 388, amb COL deu correspondre a 50-30 aC i coincideix amb la supressió del topònim ibèric Arse. L'atribució de quarts a aquest període és incerta, no hi ha informació.

El període V, del 40/30 aC al 37 dC, inclou les monedes dels magistrats BAEB.GLOB i M. POP, catàleg 407, peça inèdita, que dona a la pàgina 295 agrandida, en color i diu restituïda. Estilísticament la situa junt a les de SEMPT.VETTO i FABI.POST. que serà la darrera emissió junt a la de cap de Neptú, catàleg 412-5, abans de les emissions de Tiberi

En el capítol 10, Miquel Crusafont presenta les emissions visigodes i dona una idea general de l'entrada dels visigots a la Península i de les seves monedes. Se'n coneixen quatre exemplars de Sagunt, un de Gundemar, dos de Sisebut i un d'Ègica i Vítiza inèdit.

Amb el panorama monetari, Ripollès ens dona una visió general de l'entrada d'Arse-Saguntum en el circuit monetari.

La importància de la ciutat, que és repetidament citada a les fonts literàries antigues, podria motivar l'encunyació de moneda ja en la segona meitat del segle IV aC.

L'arribada de la moneda grega a Sagunt és una realitat, però ho fou en quantitat reduïda. A mitjan segle IV aC fixa el principi de l'encunyació de moneda, i afegeix que es fa en un patró monetari propi, la qual no era destinada al comerç internacional sinó en un àmbit local.

Ripollès malgrat que es refereix a les emissions pròximes d'Empòrion i Massàlia, no hi veu en les seves monedes cap model metrològic a seguir per Arse. No saltres ho veiem de manera diferent, si al racó nord-oriental de la Península i al Llenguadoc hi circularen unes monedes durant el segle III aC, amb uns pesos concrets, perquè no podien ser usats també a Sagunt. No cal pensar en el invent d'una nova metrologia, encara que la circulació de la moneda d'Arse fos de caràcter local.

La Segona Guerra Púnica devia tenir la seva incidència en el fet monetari encara que fos de manera reduïda. Després en el segle II aC la ciutat té una expansió monetària i al seu final es romanitza, batent asos del sistema romà, i introduint els noms dels magistrats, primer ibèrics i després llatins. La ciutat fou federada fins a l'any 50 aC, després obtingué el títol de colònia i en el 43 aC era ja municipi. Atribueix tres emissions al temps d'August, sense el seu nom, i després Tiberi hi posa el seu nom.

Si algun retret podem fer és la generalització que d'un fet concret, puntual, en fa un de general.

Acaba el llibre amb el catàleg de les monedes obra dels autors Ripollès i Llorens, on han estat recollides unes 4.000 monedes, de les quals han estat estudiades pels seus encunys unes 2.400. Són ordenades en els cinc grans períodes que ja hem comentat.

En cada número del catàleg van els paràmetres metrològics el valor, el metall, mòdul, mitjana de pes, descripció de l'anvers i del revers, detallant les variants i la referència bibliogràfica.

L'ordenació de les monedes es fa segons la seqüència dels encunys. Les dels mateixos encunys s'ordenen segons el desgast, després hi ha la situació de la moneda, la procedència de la informació, el pes i la posició dels encunys. Les monedes il·lustrades estan assenyalades amb un asterisc.

Els autors en escollir les monedes que il·lustrarien no segueixen un ordre de qualitat, sinó que sembla que tenen una preferència a presentar les que abans no han estat publicades, deixant les que ja ho han estat, malgrat que tinguin una conservació millor. Per exemple, el número 105, la v és millor que les h i f, que són les que il·lustra.

Com a conclusió final, arribem a la total evidència de la gran quantitat de moneda de plata batuda des de temps endarrerits fins a quasi cobrir el segle II aC i també a la importantíssima massa de monedes de bronze encunyada que arriba al segle I dC, tota aquesta gran quantitat de moneda batuda era per cobrir una circulació local, cosa que vol dir que eren unes monedes que la ciutat necessitava per la seva pròpia vida. Quines necessitats feren batre aquestes monedes? Només podem pensar en el port de Sagunt, que per la quantitat de moneda que hi circulà podia ser més important que el de les ciutats catalanes d'Empòrion i Tàrraco i les andaluses.

Sagunt devia ser un port d'arribada de mercaderies, que del Mediterrani s'introduïen a la Península.

A l'obra, és extraordinària la recollida de materials, només cal veure'n el catàleg, la major part de les monedes procedeixen del mateix Sagunt i del seu territori. La labor de Ripollès i Llorens l'hem de qualificar de salvadors del patrimoni, han recollit les monedes que d'altra manera s'haurien perdut per la recerca.

En aquesta intensa labor portada a terme a través dels anys cal afegir el treball de recerca, és una obra modèlica, estem meravellats davant l'estudi dels encunys obra quasi impossible.

Tot aquest excel·lent treball presentat en una edició de gran luxe pot servir de model, i serà per sempre més una fita aconseguida per la recerca numismàtica.

L. Villaronga

SYLLOGE NUMMORUM GRAECORUM, Volume IX, The British Museum, 2, SPAIN, per P. Bagwell Purefoy i A. Meadow. The British Museum Press. London, 2002.

Es una satisfacció tenir a les mans el *Sylloge* de la moneda hispànica antiga del British Museum ara a disposició de tots els investigadors. Nosaltres ja fruïrem d'aquests materials gràcies a l'antic *keeper*, Kennett Jenkins, a qui tant devem els numismàtics.

Queden compreses 1.803 monedes emeses a la península fins a l'any 44 aC, data en què les monedes successives són recollides en el *Roman Provincial Coinage* (RPC. 1).

Els autors que han portat a terme aquesta obra han seguit l'ordre geogràfic del nostre *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*, i en donen les referències i la cronologia. També s'hi troben les referències a altres obres puntuals.

Sembla que les referències bibliogràfiques es tanquen l'any 1995, per tant no donen les referències als nostres volums de les monedes de plata emporitanes. Pel que fa a les monedes gal·les, que són imitacions de monedes hispàniques, no inclouen les imitacions de monedes de Rodhe i d'Empòrion, però en canvi hi trobem les monedes de la Narbonense que segueixen tipus ibèrics.

Una taula de llegendes i diversos índexs fan l'obra fàcil i útilment manejable.

La qualitat de la il·lustració és justa, en general una mica fosca, la qual cosa no desmereix la gran utilitat que reporta.

Dels quatre conjunts de monedes hispàniques antigues a l'estranger, ara tenim el *Danish*, el de Londres i ens falten París i Nova York. Felicitem els autors pel seu treball i esforç, que és de poc lluïment però de gran interès.

L. Villaronga

VILLARONGA, L. *Les dracmes emporitanes de principi del segle II aC*. Barcelona: SCEN (IEC), 2002. 156 p. (Complements d'Acta Numismàtica; 7)

És l'últim volum dels cinc que tracten de les monedes de plata d'Empòrion. Són quasi sis-centes les dracmes catalogades i estudiades, totes il·lustrades.

El problema més important que es presenta i s'estudia és el de la datació, que l'autor sempre ha insistit que foren emeses a principi del segle II aC, i altres autors han proposat el final del dit segle.

A les raons exposades en treballs anteriors afegeix ara una comparança de la presència de dracmes emporitanes i dels denaris romans en tresors catalans, de cap al principi del segle I aC. En el tresor de l'Alt Empordà, l'únic conegut en la seva totalitat, només hi ha un 1 % de dracmes. Un altre argument nou és la presència en els tresors de denaris romans antics, d'abans del 195-190 aC, que és entre el 2 % i el 5 %, equivalent a la presència de les dracmes.

Per a la classificació ha seguit Amorós, però hi ha afegit els grups V i VI, perquè hi ha enllaços d'encunys entre ells. Pel que fa a les monedes amb símbols, enllacen pels anversos amb les que no en tenen.

El volum de la moneda emesa és el resultat de l'ús d'uns cent encunys, és reduït, però el triple del que foren els denaris de Kese.

L'altre problema presentat és la reducció del pes de la dracma, paral·lel a la reducció del denari romà.

Esperem per aviat la publicació del darrer volum que serà el tercer de la sèrie, corresponent a les monedes de la Segona Guerra Púnica.

A. N. V

MEDIEVAL

BELAUBRE, Jean. *Dictionnaire de Numismatique Médiévale Occidentale*. París: Le Léopard d'Or, 1996.

Plantejat en forma de manual, el diccionari no es limita a l'àmbit francès sinó que intenta estendre's a tots els països, tot mantenint les denominacions monetàries en la seva llengua original. No es limita a fer un repertori dels tipus o les denominacions monetàries sinó que introdueix altres termes con ara divises, termes relatius a la fabricació, formes de presentació de les llegendes, etc.

Interessant treball, prou ambiciós per encabir-lo en un format de manual i que, com és normal, conté algunes errades en el nostre camp específic. Amb tot, té molts vessants que el fan ben útil.

M. Crusafont

CRUSAFONT I SABATER, M. «Nuevas monedas aragonesas: las miajas y las probables pugasas de Fernando II». *As*, núm. 54 (març 2002), p. 14-17.

Publicació de la *miaja* aragonesa de Ferran II anunciada en un article anterior de l'autor a *Gaceta Numismática*, núm. 118. La peça sembla correspondre a l'emissió de 1484. També es presenta un tipus aragonès completament nou, amb F en el camp i creu interior al revers. Es tracta d'una petita peça de billó de pes molt feble que l'autor suposa que és una pugasa o un quart de diner.

A. N. C.

CRUSAFONT I SABATER, M. «La política monetaria de Jaume III de Mallorca». *Randa*, núm. 50, p. 41-48. [Homenatge a Miquel Batllori; 3]

Amb motiu de la presentació de la malla inèdita de Jaume III de Mallorca, l'autor fa una posada al dia de la història monetària del regnat. Superada la visió pessimista dels temps de Campaner, les noves descobertes de florins d'or i de grossos tornesos d'argent a nom del sobirà mallorquí i una reconsideració de la

documentació permeten fer-ne una nova lectura. Jaume III va ésser innovador, monetàriament parlant, va obrir nous camins i va ésser el veritable introductor del florí d'or, puntal bàsic des de llavors de la política monetària de la Corona catalanoaragonesa. Aquesta iniciativa s'havia atribuït fins fa poc a Pere III el Cerimoniós.

A. N. C.

CRUSAFONT I SABATER, M. «Dinero inédito de Arles atribuible a Luis el Ciego». *Revue Numismatique*, núm. 158 (2002), p. 271-278.

Presentació d'un diner carolingi del taller d'Arles a nom de Lluís i atribució raonada a Lluís el Cec (887-928), en el seu breu període imperial (901-903). Aquesta titulació imperial consta abreujadament a la moneda i la breu durada de la seva possessió justifica la raresa del tipus. Es coneixien altres diners d'Arles d'aquest sobirà, però sense la titulació imperial i, per tant, emesos probablement en l'etapa 887-901. Una altra singularitat de la peça és la presència de la llegenda †XPISTIANA RE(L)IGIO en una de les cares. Com que l'altra és ocupada pel nom del rei hom s'ha vist obligar a situar la seca en un monograma cruciforme en el camp amb les lletres A-R-E-L. Això fa que aquesta peça sigui, doncs, ben diferent de les conegudes fins ara d'aquest sobirà.

L'aparició d'aquesta peça a Catalunya reforça la idea d'un circulant carolingi d'una certa importància entre els segles IX i X, que justifica els abundants esments de pagaments en moneda en un moment en què les emissions catalanes comtals encara no s'han generalitzat.

A. N. C.

DELGADO Y HERNÁNDEZ, Antonio. *Estudios de numismática árabe-hispana*. Madrid: Real Academia de la Historia, 2001. 487 p.

Es tracta de l'edició d'una obra realitzada pel conegut numismàtic del segle XIX Antonio Delgado, que havia quedat inèdita. Els originals i les proves impreses a l'època d'un primer plec del llibre han estat reunides per un grup d'estudiosos encapçalats per A. Canto i T. Ibrahim i entre els quals trobem els noms de: M. R. Esparcia, M. C. García Noguerol, que s'han ocupat del laboriós treball de transcripció i el de l'arabista Fátima Martín Escudero, que ha realitzat la revisió i la preparació del text definitiu.

Aquesta obra és certament admirable i encara útil malgrat el temps transcorregut des que fou redactada per A. Delgado, al qual el mateix F. Codera considerava com a «el fundador de la ciencia numismática en España, en especial de la árabe». L'original fou escrit a mitjan segle XIX (c. 1859-1864) per un encàrrec efectuat pel Govern i gestionat a través de la Real Academia de la Historia. Dilacions

en els ajuts econòmics i els entrebancs burocràtics tradicionals varen dificultar, al seu dia, que l'obra acabés d'imprimir-se, tot i que el 1866 s'havien passat ja a tipografia, les primeres setze pàgines del que hauria estat el llibre.

Ara, després de més de cent trenta-cinc anys, aquest treball de Delgado veu la llum a partir de manuscrits, notes i apunts originals, una part dels quals custodiava la Real Academia de la Historia que, finalment, s'ha ocupat d'editar, revisar convenientment, anotar i precedir dels epígrafs introductoris i explicatius que fan al cas.

L'obra és una visió completa de la història de la moneda andalusina, ja que comprèn tots els períodes i les situacions des dels temps de la conquesta àrab fins a la fi del seu domini (711-1492). L'autor no oblida tampoc de tractar de les monedes d'imitació musulmanes emeses a Catalunya (mancusos) i també a Castella (morabatins alfonsins), dels quals tenia informacions prou precises per la seva època. Delgado acompanya també el seu treball d'índex, apèndix cronològics i de llegendes, etc. És a dir de tot allò que no pot mancar en les obres que pretenen ser fetes a consciència. No cal dir que l'edició d'aquesta obra posa a l'abast de l'investigador un treball que en endavant serà de consulta obligada.

A. M. B.

PLIEGO VÁZQUEZ, Ruth. «Un tremís inédito de Narbona a nombre de Sisebuto». *Gaceta Numismática*, núm. 146 (2002), p. 23-24.

Nota breu, però prou interessant ja que ens aporta un tipus visigot inèdit, i permet afegir la seca de Narbona a les produccions del temps de Sisebut. L'autora, que és arqueòloga, no ha dubtat de donar a conèixer la peça, tot i que procedeix d'una col·lecció privada. No caurem nosaltres en la desconsideració de titllar la peça de «mancada de context arqueològic». Pensem que l'autora fa prou aportant una descoberta important i pretendre minvar el mèrit amb una al·lusió a fets que no li són imputables és absurd i de mal gust.

M. Crusafont

ROBLES FERNÁNDEZ, A.; NAVARRO SANT CRUZ, E. TESORO ÁUREO DE MURCIA. Circulación monetaria de la época de los Reyes Católicos. *Múrcia*, 2001. 139 p.

Els autors presenten la publicació i l'estudi d'un tresor de setanta-nou monedes i tres joiells d'or de tipus nassarita, el qual fou descobert als afores del casc històric de Múrcia. Es tracta de monedes de la segona meitat del segle XV, però que en tot cas degué ésser amagat poc abans del 1497. El tresor contenia: trenta-set monedes castellanques d'or de Joan II (un exemplar); Enric IV (vint exemplars); Alfons d'Àvila, (un exemplar); els Reis Catòlics quinze exemplars, tots ells anteriors al 1497). També tretze monedes d'or de la Corona catalanoaragonesa, se-

gons la distribució següent: florins de Mallorca, València, etc. (cinc exemplars), un timbre de València d'Alfons el Magnànim, cinc ducats de València dels Reis Catòlics, un principat de Barcelona de Ferran II. Hi havia també un ducat de Nàpols de Ferrante. Pel que fa a monedes dels altres estats italians aliats a la Corona catalanoaragonesa hi havia: un ducat papal, un de Milà i un de Florència, tots ells datables entre mitjan i finals del segle XV. El tresor contenia igualment: dos ducats navarresos, un de Francesc Febus i un altre de Caterina i Joan d'Albret; així com tres *cruzados* portuguesos, un d'Alfons V i dos de Joan II. Finalment hi havia també vint exemplars de dobles dels reis nassarites de Granada, tres de les quals eren fabricades de plata o bé d'un or molt lligat amb aquest metall, però amb la tipologia de les dobles.

Els autors realitzen les seves interpretacions sobre les possibles causes de l'ocultació d'aquest tresor, que aparegué en el curs d'unes excavacions arqueològiques, fetes en un antic taller de terrissaires mudèjars, amagat dintre d'un pou. Les seves deduccions basades en el context arqueològic i en certa documentació escrita, aparentment concordant, són certament suggestives, però com gairebé totes les hipòtesis entorn del que pogué motivar l'amagatall i la no recuperació posterior d'un tresor hi ha sempre un marge per a l'especulació. En qualsevol cas, aquests aspectes dels tresors, més lligats als esdeveniments que es produïren entorn de la vida dels antics posseïdors de les monedes, tenen un interès certament limitat per a l'estudiós de la numismàtica, per al qual un tresor és una mostra del circulant en un determinat moment o bé pot ésser font de descoberta de nous tipus i variants, o pot donar altres clarícies cronològiques, d'atribució de monedes, etc. Pel que fa a novetats, el tresor de Múrcia ens aporta: un castellà o mig excel·lent dels Reis Catòlics de Conca i un exemplar d'aquest mateix valor de factura bastant dolenta que presenta la doble irregularitat de no portar marca de seca i tenir les ales de l'àliga de Sant Joan als costats de l'escut del revers. Els autors atribueixen aquest exemplar a Toledo amb reserves, però nosaltres creiem que no pot descartar-se que es tracti d'una falsificació, malgrat que la peça sigui, segons sembla, d'or. En qualsevol cas, és més que dubtós que pugui ésser de Toledo, un taller que treballa en un estil força acurat.

Si observem el tresor de Múrcia des de l'òptica de l'anàlisi del circulant, veurem que la seva composició cronològica i les sèries que conté estan en bona consonància amb el que calia esperar d'una mostra de circulant de moneda d'or d'aquesta zona i de la segona meitat del segle XV.

Els autors fan també l'esforç d'intentar encarar l'evidència del tresor que publiquen amb les dades de la història i de la circulació monetària del segle XV a la Península Ibèrica. Com que els autors no són especialistes en la matèria es valen i es documenten en els treballs dels numismàtics que han treballat aquest tema, especialment els més recents d'A. M. Balaguer i de M. Crusafont, tot i que cal dir que desconeixen la monografia sobre el florí d'aquest darrer autor (1996), la qual

cosa fa que calgui revisar la classificació i /o l'atribució d'alguns dels florins que publiquen. El conjunt del treball és, però, meritori i resultarà, sens dubte, d'utilitat, ja que ens proporciona l'interessant i sempre escàs testimoni d'un tresor auri.

A. M. Balaguer

SANAHUJA ANGUERA, Xavier. «Aportació documental sobre les monedes locals del segle XV: Balaguer i Tàrraga». *Gaceta Numismática*, núm. 146 (2002), p. 37-44.

Interessant repertori documental que justifica i situa cronològicament el grup de senyals de plom i d'aram recentment descoberts i corresponents a Balaguer. La manca de notícies documentals que justifiquin el clàssics senyals atribuïts a Balaguer amb escac/armes reials porta a l'autor a la hipòtesi d'atribuir-los a Tàrraga, reblant la seva afirmació amb una nova menció que fa pensar que els senyals de Tàrraga havien d'ésser molt abundants.

M. Crusafont

MODERN I CONTEMPORANI

BOADA SALOM, Jaume. «Els cupons de La Nueva Vida». *Col·lecciomania* [Palma de Mallorca], núm. 8 (març 2003), p. 13-15.

Després d'assenyalar la importància del moviment associatiu de caràcter cooperatiu a Mallorca, l'autor es centra en una de les cooperatives més importants de l'illa: La Nueva Vida de Lluçmajor. Presenta el paper moneda d'ús interior d'aquesta entitat, fins ara inèdit i ens explica detalladament el seu procés d'ús. Els bitllets aportats responen a vint varietats que oscil·len entre els cinc cèntims i la pesseta, i se n'aprecien diferents emissions.

S'aporta una interessant síntesi històrica de la cooperativa i s'assenyala la usurpació dels seus béns així com el final tràgic de vint-i-dos dels seus dirigents i adherents, que foren cruelment assassinats per les autoritats franquistes pel sol fet d'haver estat cooperadors.

Ens alegrem de l'existència d'un butlletí amb continguts numismàtics a Mallorca, que mostra una execució molt digna i uns continguts prou interessants, com veiem. En aquest mateix número comenta el mig escut d'or fals de Carles II.

M. Crusafont

MURRAY, G. «El rechazo de la moneda perfecta del Real Ingenio de Segovia: el fraude de Felipe II y los cercenadores genoveses». *Numisma*, núm. 245 (2001), p. 175-181.

Es tracta d'una nova aportació d'aquest autor nord-americà que des de fa uns anys treballa en l'exhumació de documentació monetària del planter tan poc treballat que és, en aquest sentit, l'Archivo General de Simancas. En aquesta ocasió ens aporta el coneixement d'un document del 1636 en què s'explica com la moneda rodona i perfectament encunyada, que emetia el Real Ingenio de Segòvia, era menys valorada que la moneda mal tallada i fabricada a martell que s'emetia en altres tallers, com és ara el de Sevilla o bé els d'Ultramar. Aquest fet, en principi sorprenent, s'explica perquè durant els primers temps en què funciona l'Ingenio segovià s'hi va emetre moneda d'una llei inferior a la legal i sense marca d'assajador. Aquest frau, del qual Felip II n'era inductor, com consta per diferents filtracions fetes pel mateix assajador Juan de Morales, fou detectat pel mercat. D'aquí que el mercat atribuís a les perfectes peces de l'Ingenio una cotització un xic inferior a la que es donava a les peces mal tallades dels altres tallers monetaris. Per altra banda, i al marge d'aquest frau, cal considerar també que la moneda segoviana era menys valorada pel fet que la seva perfecció formal no permetia fer-li retalls, llimats, etc., cosa que podia fer-se, sense que es notés massa, en les monedes mal tallades de les altres seques.

A. M. Balaguer

SANAHUJA, Xavier. *La seca del Principat de Catalunya (1809-1814)*. Institut Municipal de Museus de Reus amb la col·laboració de la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Reus 2003.

L'obra, que va tenir també la funció de guia de la interessant i didàctica exposició que es féu a Reus sobre el tema, s'estructura en tres blocs, precedits per una introducció feta per Estanis Pedrola, el col·leccionista que ha recollit pacientment el fons monetari que ara s'ha presentat i que ha originat l'estudi i la publicació que comentem.

El primer bloc recull, amb ampliacions, l'anàlisi sobre la seca del Principat de Catalunya, que l'autor va publicar a l'*Acta Numismàtica*, i on es feien importants aportacions documentals que precisaven les informacions que es podien pouar en els informes de Joan d'Amat, responsable de la seca. Cal assenyalar el magnífic aparell gràfic que complementa el text així com la publicació de peces inèdites.

El segon bloc conté la catalogació curosa i perfectament il·lustrada de la col·lecció completa de les produccions monetàries de l'esmentada seca i que per amigable acord entre Pedrola i l'Ajuntament formarà part a partir d'ara, del fons museístic reusenc.

El tercer bloc és la publicació facsímil dels dos informes de Joan d'Amat, i conté informacions interessantíssimes. Cal dir que aquests textos eren introbables, especialment el segon, i això creava dificultats als numismàtics, que no sem-

pre el trobaven a les biblioteques públiques. La seva inclusió facilitarà des d'ara la recerca en aquest camp.

Cal celebrar, finalment, la feliç conjunció entre col·leccionistes, museus i estudiosos que ha donat, com no podia ésser d'altra manera, els millors fruits: un nou fons museístic, la divulgació d'un taller monetari a Reus a través d'una exposició i la publicació d'un llibre, des d'ara obra bàsica de la numismàtica contemporània. Tot això es perd quan les parts implicades es miren com a enemics. A Reus la conjunció ha estat possible. Tant de bo ho puguem veure també en altres llocs, començant per les nostres primeres institucions.

M. Crusafont

MEDALLÍSTICA

ABAD VARELA, M. *Medalla de la Facultad de Derecho de la UNED y otras de su ámbito en España*. Madrid, 2002. 162 p.

L'emissió de la medalla de la facultat de dret de la Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED) propicià l'organització d'una extensa exposició de medalles entorn de la temàtica jurídica. La publicació que comentem és el catàleg de l'esmentada exposició. És obra del professor d'aquella universitat, el doctor Manuel Abad Varela, ben conegut pels seus treballs en l'àmbit de la numismàtica romana tardana, però que al mateix temps és un dels pocs estudiosos de la medallística hispànica, sobretot d'aquella que és entorn de la temàtica acadèmica i universitària.

En aquest treball l'autor ha realitzat el pacient esforç de dur a terme el recull de cent tres medalles relacionades amb la jurisprudència, que ordena temàticament, cataloga i documenta.

Es tracta d'un aplec considerable, el més exhaustiu que li ha estat possible, en què trobarem des de la simple medalla honorant un jurisconsult, fins a medalles institucionals, de premi, condecoracions, ordres, congressos, o bé dedicades a escoles d'estudis jurídics o, fins i tot, a lleis fonamentals de l'Estat (constitucions, etc.), entre d'altres.

El llibre va precedit d'una introducció de la qual cal destacar les justes paraules que l'autor dedica a ponderar la funció comunicadora de la medalla i l'interès del seu estudi com a document històric i testimoni artístic.

A. M. Balaguer

ERCOLANI COCCHI, Emanuela. *Il Giubileo e i suoi simboli. La fonte numismatica e le medaglie del Museo Nazionale di Ravenna*. Milà, 2000. [Amb un estudi de les medalles al·lusives al tema contingudes al Museu, a cura d'Anna Lina Morelli]

No es tracta, en aquest cas, de la publicació del fons d'un Museu sinó del seguiment d'un tema a través de la numismàtica i retrobar-ne les plasmacions en una riquíssima col·lecció medallística.

Es tracta de la representació de la vera imatge de Crist, impresa en el famós sant sudari i en el drap de la Verònica. Els fets i les seves commemoracions han generat una gran quantitat de material numismàtic i especialment medallístic.

La part principal de l'obra, la més extensa, si més no, és dedicada justament a això: a catalogar totes les medalles del Museu de Ravenna que es relacionen amb el tema esmentat. Cal assenyalar la curosa catalogació, amb la indicació dels artistes i la reproducció sistemàtica.

Interessant estudi que mostra una altra via per posar en valor els fons, massa vegades oblidats i dorments, dels museus.

M. Crusafont